

בגדר יהרג ואל יעבור / ברוך לנביש

א'ר יוחנן משום ר'ש בן יהוצדק: נמנו וגמרו בעלית בית נתנה בלוד כל עברות שבתורה אם אומרים לאדם: 'עבור ואל תהרג', יעבור ואל יהרג. חוץ מעבודה-זרה וגלוי-עריות ושפיכות-דמים... גלוי עריות ושפיכות דמים כדרכי, דתניא, רבי אומר: "כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה". (דברים כ'ב) וכי מה למדנו מרוצח? מעתה הרי זה בא ללמד ונמצא למד... ומקיש נערה המאורסה לרוצח, מה רוצח יהרג ואל יעבור אף נערה המאורסה תהרג ואל תעבור. ורוצח עצמו מהיכך לנו שיהרג? סברא היא כבאותו אדם שבא לרבא ואמר לו: אמר לי ראש עירי: לך הרוג את פלוני ואם לא אהרוג אותך. ענה לו רבא: תהרג ואל תהרוג מי אומר שדמך אדום יותר אולי דמו של אותו האיש אדום יותר?! (מי יודע שיהא דמך חביב ונאה ליוצרך יותר מדם חברך - רש"י).

מוסיפה הגמ' לא אמרו כל זאת אלא שלא בשעת גזרת המלכות (להעביר ישראל מדתם) אבל בשעת גזרת המלכות אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור.

מבררת הגמ' מהי מצוה קלה? ועונה אפילו לשינויי ערקתא דמסאנא. מסביר רש"י: שרוך הנעל שאם דרך העכו'ם לקשור כך ודרך ישראל בענין אחר, כגון שיש צד יהדות בדבר, ודרך ישראל להיות צנועים. אפילו שינוי זה שאין כאן מצוה אלא מנהג בעלמא, יקדש ה' בפני חבריו מישראל.

מוסיפה הגמ' תנאי נוסף: גם כשאמרו שלא בשעת גזרת המלכות לעבור על שאר מצוות לא אמרו אלא בצינעה אבל בפרהסיא אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור. ואין פרהסיא פחותה מעשרה וכולם מישראל.

מקשה הגמ' והא אסתר פרהסיא היתה (ונבעלה לעובד כוכבים ולא מסרה נפשה למיתה - רש"י) ועונה שתי תשובות:

אמר אביי: אסתר קרקע עולם היתה (אינה עושה מעשה, הוא עושה בה מעשה - רש"י).

רבא אמר: הנאת עצמן שאני (כשאיך העובד כוכבים מתכוון להעבירו מיראתו, אלא להנאת עצמו מתכוון שונה הדבר ואין כאן חילול ה' להרג על כך - רש"י) (סנהדרין עד').

תוס' דה' והא אסתר פרהסיא הואי מקשה: מדוע לא יקשה שביאתו של אחשורוש היתה גלוי עריות שעליו בכל מקרה צריך להרג ואפילו כשאינו בפרהסיא ושלא בשעת השמד? ומביא שתי שיטות לתרץ:

ר'ת מתבסס על הפסוק "וזרמת סוסים זרמתם" (יחזקאל כ"ג)
ביאתו של גוי נחשבת כביאת בהמה שאינה כלום, דרחמנא אפקריה לזרעיה
דעכו"ס. ולכן לא הקשתה הגמ' מענייך עריות שבאמת איך שם עריות, אך
בכל אופן היה ברור לגמ' שמצוה קלה יש שם לפחות כמו בערקתא דמסאנא
ובגלל שהיה בפרהסיא היתה צריכה למסור עצמה למיתה ועל זה הקשתה
הגמ' (ברגע שדבר מפורסם לכל, חשוב כפרהסיא למרות שמעשה הביאה היה
בצנעה - מאירי).

ריב'ס מקשה ממספר גמרות על ר'ת. אביא קושיא אחת לדוגמא.
כשמרדכי מבקש מאסתר לגשת למלך פעם נוספת מרצונה, אומרת אסתר
"כאשר אבדתי אבדתי" (אסתר ד') מדייקת הגמ' במגילה כאשר אבדתי מבית
אבא כך אבדתי ממך, שהיתה אשתו. משמע משם שנאסרת לבעלה ע"י ביאת גוי.
והלא לשיטת רת' אפילו ברצון אינה נאסרת שאיך בביאתו כלום? ולכן
מסביר שבאותו גוי נחשבת ביאה ומסביר באופן אחר: זה שלא הקשה פה והלא
אסתר עריות היתה, מפני שברור לו שמועיל טעם של קרקע עולם לענייך
שלא תתחייב למסור עצמה משום עריות. כיצד? אנו למדנו עריות מרוצח
(מקיש נערה מאורסה לרוצח) ורוצח עצמו הסיבה שנהרג בגלל הסברה של
רבא, מי אומר שדמך חביב יותר, לכן אסור לו לבצע מעשה של הריגת
חברו. אך במקרה שלא עושה מעשה, כגון שרוצים להשליכו על תנוק למעור
התנוק, מסתבר שלא יצטרך למסור עצמו, שיכול לומר כנגד הטענה הרגילה.
מי אומר שדמך חביב מדמו, את ההפך: ומי אומר שדמו של זה חביב מדמי
והרי אני עושה מעשה, ומדוע שאמסור עצמי?! לכן במשליכין אותו על
תנוק אינו חייב למסור עצמו שאינו עושה מעשה, ונערה מאורסה שלמדנו
מרוצח גם היא כשתהיה קרקע עולם (אינה עושה מעשה) לא תצטרך למסור
עצמה.

קשה לריב'ס, הלא כתוב בגמ'. מה רוצח יהרג ואל יעבור אף נערה
המאורסה תהרג ואל תעבור, והלא יכולה להיות קרקע עולם ולא תצטרך למסור
עצמה? ותרוצו (א) גורסים בגמ' יהרג ואל יעבור והכונה לבעל
שאומרים לו לבוא על נערה המאורסה (וכן הגרסה בריף).
(ב) גם אם נגרוס תהרג יהא זה במציאות שאומרים לה להביא עליה את
הערוה, שעל זה תהרג. (1)

ולריב'ס מהלך הסוגיא. המקשן אמר: ברור שלענייך עריות מועיל טעם
של קרקע עולם אך הרי הדבר היה בפרהסיא והיה חלול ה' ומדוע לא מסרה
עצמה?

(1) להרחבת גדר המעשה באשה עייך שוע' יוד' ס' קפה בפ'ת ס'ק-י'ד...
הרי הרצון וההנאה נחשבים גם לה למעשה וק'ו אם סיעה בהפרישה
שגם היא נשמטת מתחתיו... עכ"ל. ומסתמא איך לחלק בן ביאה לפרישה
לגבי החשבת מעשה באשה. ועייך אגרות-משה יוד' ס' עד' שדן מהו מ
באשה בהרחבה ומתבסס על מקרה דאסתר.

אביי עונה: היא אינה עושה מעשה ולכן אין חלול ה' שחירוב מיתה
על חלול ה' חל רק על עושה מעשה עצם העובדה שאינה עושה מעשה מוכיחה שאין
שם חלול ה'. (2)

רבא עונה: לענין עריות עונה לי קרקע עולם אך סברתי כמקשה
שאינן זה עונה על חלול ה' לכן מתרץ שמדובר בהנאת עצמו ואז אין שום
גדר של חלול ה' (-מהרש"א) (כלפי הבעיה שהיתה שעת השמד מתורץ בראשונים:
שעת השמד היא רק בזמן שמתכונים להעביר ישראל בלבד ופה אספו נערות
מכל מדינות המלך).

בשיטת המהרש"א מודגש שהמקשן ידע על הפתרון של קרקע העולם
לענין עריות, אך בכל אופן הקשה לענין חלול ה'. אביי חולק על המקשן
וסובר שקרקע עולם טוב גם לחלול ה'. רבא סובר כדעת המקשן ומוסיף צד
של "הנאת עצמן שאני". אך ק'ק, משמע בגמ' שאביי מחדש גדר בדיוק כרבא,
ומדוע שנאמר שהוא עונה למקשן: בכל אופן טוב קרקע עולם גם לענין חלול
ה', דבר שקשה להכניס במלות הגמ' ? ונראה לענות מדקדוק המילים במהלך:
אצל אביי כתוב "אסתר קרקע העולם היתה" ולא בסגנון של רבא, שאם היה
דומה לו היה משהו בנוסח ואומר: "אמר אביי קרקע העולם שאני" ובאמת
הנוסח השני נראה יותר מחדש.

ושמא זה ההבדל, אביי עונה בדעת המקשן: לא כשיטתך המקשן אלא
קרקע העולם היתה ורבא ומחדש הנאת עצמן דבר שונה היא.

הרמב"ם לא הזכיר כלל גדר של קרקע עולם. משמע, שחולק על גדר זה,
ולשיטתו, בג'ע בכל מציאות תהרג ולא תעבור. באסתר יסביר או במציאות
שהיתה אסתר פנויה או כשיטת ר'ת שביאת גוי אינה ביאה, אך בעריות בכל
מציאות תהרג ואל תעבור.

אך קשה לרמב"ם שהלא התוס' הוכיחו דין קרקע עולם בג'ע מהקש מרוצח
וכשמשליכין אותו על תנוק כוון שאינו עושה מעשה אין חייב להרג אם כך
מדוע פסק הרמב"ם שבכל מציאות תהרג?

אם נבדוק שוב את הוכחת התוס', נראה שיש בה מספר מרכיבי יסוד:

- א. השואה בין נערה לרוצח.
- ב. רוצח כל דנו מסברת מה ראית שדמך חביב.
- ג. כשמשליכין אותו אין סברה זאת ולכן דנו בשב ואל תעשה.

(2) אפשר לתרץ שהיה ידוע שהיא צדקת (אשת ראש סנהדרין) ואינה עושה
מעשה אסור ולכן לא היה חלול ה' אך דחוק לתרץ כך ובכל אופן עונה
לבעיה שהעלה המאירי שכל דבר מפורסם חשוב פרהסיא.

הנסיונות לפרוק את הוכחת התוסיצרכות להיות בשתי נקודות:

- א. להוכיח שההשואה בין רוצח לנערה מאורסה אינו בכל מציאות.
- ב. להוכיח שהדין משליכין אותו אינו כסברת התוס'.

תרוץ ר' חייס הלוי על הרמב"ם (הל' יסודי תורה) סברה ברוצח שנהרג משום "מי אומר שדמך חביב מדמי" ? אך פה כנגדה יש טענה זהה: "מי אומר שדם התנוק חביב מדמי" ? בשפכות דמים העקרון הוא אבוד נפש ולא חומרת העברה וכשיש נפש מול נפש תמיד דנו בשב ואל תעשה. (בכופין אותו לרצוח, בצוע העברה ואי בצועה בשניהם יש אבוד נפש לכך דנו בשב ואל תעשה).

בעריות עומדת העברה מול פקוח הנפש ובכל מקרה אי ביצוע העברה עדיף משמירת נפשה של הנערה, שגם בשב ואל תעשה נעשת עברה. ולכך בג'ע בכל מציאות תהרג ולא תעבור (תרוץ זה פורר את הדמיון בן רוצח לנערה מאורסה כשיטה א).

נבר מספר נקודות שיעזרו בהמשך. כאשר אנו בודקים בשיטות שנהוג להשתמש בהן בהקש אנו רואים שתי גישות נקבע להן הגדרות:

- א. דין מדין. ברגע שיש הקש אני מעביר את הדינים מהמלמד ללמד בלי לדקדק בטעמיו.
- ב. דין וטעם מדין וטעם. אני לומד רק במקרה והטעמים שויס ג'כ. כשיש במלמד טעם מיוחד לדין שרוצים ללמוד ממנו בהקש ואותו הטעם אינן בלמד, אינן למדים אותו בהקש. (3)

בכל עברה בתורה יש אסור לבצע את העברה ואם עבר, עבר על צווי, רציחה שונה מרובן של המצוות בכך שיש בה גורם נוסף, התוצאה, דהינו אבוד-הנפש יש אסור הן על הרציחה הן על אבוד הנפש.

- א. האסור לרצוח, קשור לעצם מעשה הרציחה.
- ב. אבוד הנפש שגם אם יגרם בהתעלם מהמעשה, יהא אסור, גם כשאדם יהרוג חברו בלא מעשה הדבר יחשב רציחה (לדוגמא כשאדם יכול להרוג בכוח פיו כמו "הלהורגני אתה אומר" (ודבור אינו מעשה), גם אז ברור שגרם לאבוד נפש אע"פ שלא עבר על מעשה הרציחה.

(3) עיין אנצק' תלמודית ערך הקש עמ' תקסה שמביא זאת במחלוקת אחרונים ועיין משפט-כהן לראי'ה קוק עמ' שי'ג שדן בדבר דומה.

הצווי של "וחי בהם" ולא שימות בהם, אינו צווי רק על האדם כלפי עצמו אלא גם כלפי חברו, אחרת אסור היה לאדם לחלל שבת בשביל לפנות מפולת מעל חברו (יומא פ'ה).

יש מקום לעיין בדין משליכין אותו על תנוק. רבא אמר סברה מדוע רוצח יהרג: מי אומר שדמך חביב שמא דם חברך הוא החביב? ! נתן לפרש דבריו בשני אופנים:

א. בגלל שאתם שוים דנכם בשב ואל תעשה אם מחייבים אותך לעשות מעשה בידים תהרג ואל תעבור.

ג. בד"כ כשאנוסים לעבור על איסור עושים זאת משום שיש "וחי בהם" טדוחה את האסור. פה האדם רוצה שהוחי בהם שלו ידחה את אסור הרציחה, אך כנגד הוחי בהם שלו יש וחי בהם של חברו (שגם הוא חייב עליו). לכן בקשתו נדחת והוא נשאר עם האיסור, ואיסור אין לעבור עליו בין בקום עשה בין בשב ואל תעשה.

ואם תאמר גם בדברים שאין בהם פקוח נפש לעיתים אפשר לעבור על דברי תורה ע"י שב ואל תעשה, כמו באבדה והוא זקן ואינה לפי כבודו וכך בעדות כהן-גדול, וא"כ גם אצלנו ה"וחי בהם" שלו יאפשר לו להשאר בשב ואל תעשה. ניישב ע"פ ברכות יט שמחלקים במקרים של הולך למול את בנו ולשחוט את פסחו שנטמא למת מצוה ומותר כביכול על המצוה ע"י הטמאות מפני שזה בשב ואל תעשה, לעומת מקרה של המוצא כלאים בבגדו, פושטו ואפילו בשוק ואין מותר על המצוה ואפילו שיש בושה. שאף שאינו עושה מעשה חשוב כמעשה, שכל עוד לובש הכלאים הרי זה כעוקר בידים (רש"י ברכות כ) וכן גם ברוצח כגון שהושיבוהו על צואר חברו באופן שלא יכול לנשום וגורם למיתת חברו, אם לא יקום הרי הוא כהורגו בשב ואל תעשה אך חשוב כמעשה בידים. ויותר מזה כתבו תוס' בשבועות ל- עד היודע בעדות אשה שבעלה חי ואם אינו מעיד יתירוה להינשא, למרות שזה שב ואל תעשה, חשוב מעשה, כי כאשר עושים איסור על-ידך אינו נקרא שב וא"ת. במשליכין אותו על תנוק הרי עושים אסור על-ידו ויכול למונעו ואין נקרא שב-וא"ת (ועקר ההשואה צריכה ברור נוסף).

נבדוק את שתי ההעמדות בדברי רבא:

המסקנה בראשונה, דינו בשב ואת' וכשיטת התוס'.

המסקנה בשניה, בין בקום עשה בין בלא מעשה יהרג ואין דין של קרקע-עולם ברוצח. עריות למדנו מרוצח ולכן גם בעריות דינה להרג גם בקרקע עולם. שיטה זאת היא שיטת הרמב"ם שבכל מציאות תהרג בג'ע. אם נדקדק נראה שלשיטה זאת במקרה של משליכין אותו על תנוק ג'כ יהרג ושלא כשיטת התוס' וזה פורץ את הוכחת התוס' מכוון אחר, כמו שהזכרתי.

הגמ' בבא מציעא סב: תניא: שנים שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהן קיתוץ של מים, אם שותים שניהם מתים, ואם שותה אחד מגיע למקום ישוב. דרש בן פטורא מוטב שישתו שנהם וימותו ואל יראה אחד מהם במתתו של חברו עד שבא רבי עקיבא ולימד "וחי אחיך עמך" - חייך קודמין לחיי חברך.

נתבונן במספר פרטים:
בהצלה אדם מוציא את חברו מסכנת אבוד נפשו בה הוא נמצא כבר. ברציחה אדם גורם לאבוד נפשו של חברו. ברור שרציחה תמורה מהצלה.

במקרה שלנו כשישתה האחד, בזה איננו מציל את חברו מסכנת אבוד נפשו שקיימת כבר.

הברייתא מדברת על מציאות שאיננו עושה מעשה. בלא הפסוק היינו אומרים "מוטב שימותו שנהם".

רואים שגם בהצלה שהיא קלה וגם שב ואל תעשה שהוא קל, אלמלא הפסיק המיוחד, היה מנוע מהצלת עצמו ומוטב ימותו שנהם. ברור א"כ שברציחה שחמורה גם בשב וא'ת יהרג, כי אין לי פסוק ("וחי אחיך עמך" בהצלה בלבד מדבר). למסקנה יוצא שברציחה גם בשב וא'ת (כמו בתנוק) ימסור עצמו למתה ומוכח כשיטת הרמב"ם.

התוס' השוה נערה מאורסה למשליכין אותו על תנוק ונתמעך, אך צ"ע שכן יש בנהם שוני מהותי.
במשליכין אותו על תנוק הרי הוא כאבן או כלי אחר ביד הרוצח, הוא לא עושה שום מעשה אסור. בנערה מאורסה נעשה בה אותו מעשה אסור שנעשה בד'כ בעריות, ולמרות שהיא לא עושה מעשה הרי עוברת על גלוי עריות מצד המעשה הרגיל.

תרוץ לתוסי': הסבה שרוצח נהרג מסברת; מי אומר שדמך חביב. ולכך אסור לו לעשות עברה בידים אך כשהורג לא בידים אלא בשב וא'ת (אם יש מציאות כזאת ואולי כמו שהזכרתי במושיבין אותו על חברו) לא יהרג שיכול לטעון אולי דמי חביב.

וע"פ החלוק שעשינו בגדרי הקש יובן ביתר קלות. התוס' למדו כשיטה הראשונה בהסבר סברת רבא שאסור לעשות מעשה, וכשכופין אותו יהו ולא יעבור. ואח"כ למדו דיין מדין ללא טעם ולכך לא משנה אם בנערה מאורסה הדין לא כ'כ תואם מבחינת מציאות מעשה האסור. וכוון שכבר קי' לנו ההקש שמשוה דיני נערה מאורסה לרוצח, אנו מקישים זאת לכל הפרטיו והבדלי הטעמים אינם משנים.
(עיין חדושי ר' חיים הלוי על הרמב"ם שעל דבריו התבססתי).